

Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ

Στην καθαρή μεταφυσική προοπτική του Μέρους Ι, η *Ηθική* του Σπινόζα φαίνεται ότι δεν αφήνει και πολλά περιθώρια για την άποψη ότι το ανθρώπινο είδος αποτελεί το πιο τέλειο δημιούργημα του Θεού. Είτε με δει κανείς ως πνεύμα είτε ως σώμα, δεν είμαι τίποτε άλλο παρά μία πεπερασμένη κατάσταση της θείας ουσίας. Άρα, λοιπόν, σε τι συνίσταται η ατομικότητά μου;

Μόνο από αβεβαιότητα μπορεί να ειπωθεί ότι ο Θεός είναι άτομο –«ένα και μοναδικό»– διότι το άτομο είναι κάτι περιορισμένο και πεπερασμένο. Τι θέση υπάρχει στη φιλοσοφία του Σπινόζα για κάτι τέτοιο ή για τη διάκριση που συνήθως κάνουμε ανάμεσα σε ένα άτομο και στις ιδιότητές του;

Ας πάρουμε το κόκκινο χρώμα του βιβλίου που έχω μπροστά μου. Κατά τη θεωρία του Σπινόζα αυτό αποτελεί μια κατάσταση του Θεού. Γιατί, λοιπόν, να αποδώσουμε το χρώμα στο βιβλίο και όχι στον Θεό, και γιατί δεν είμαστε διατεθειμένοι να δούμε το βιβλίο σαν μια *ιδιότητα* του Θεού με την έννοια ότι το χρώμα αποτελεί μια ιδιότητα του βιβλίου; Γιατί, βέβαια, βλέπουμε το βιβλίο σαν ένα ανεξάρτητο «άτομο» και όχι σαν μια παροδική κατάσταση της θείας ουσίας στην οποία εμπεριέχεται.

Κατά μία έννοια οι πεπερασμένες καταστάσεις μπορούν να εξαρτώνται από τον εαυτό τους, κατά την άποψη του Σπινόζα, όπως και ο Θεός εξαρτάται από

τον εαυτό του και μόνο. Σκεφτείτε έναν χιονάνθρωπο. Λιώνει, γίνεται κομμάτια, ξαναγίνεται από την αρχή κι αλλάζει χωρίς να φέρει καμία απολύτως αντίσταση. Δεν υπάρχει κανένας πραγματικός λόγος για τον οποίο θα έπρεπε να θεωρούμε τον χιονάνθρωπο άτομο κι όχι έναν σωρό από χιόνι που με τη σειρά του δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια συμπαγής μάζα νερού. Αντίθετα υπάρχουν πεπερασμένες καταστάσεις που ανθίστανται στη φθορά, στο σπάσιμο ή στο λιώσιμο κάποιες φορές, επανέρχονται όταν τραυματίζονται και διαθέτουν σύστημα αυτοπροστασίας όταν απειλούνται. Αγωνίζονται, όπως ισχυρίζεται ο Σπινόζα, να διατηρήσουν την ύπαρξή τους. Ο αγώνας αυτός (*conatus*) είναι η αιτιώδης αρχή σύμφωνα με την οποία εξηγούμε τη διάρκεια και τις ιδιότητες του αντικειμένου που τις διαθέτει. Όσο περισσότερο *conatus* διαθέτει ένα πράγμα, επομένως, τόσο περισσότερο εξαρτάται από τον εαυτό του – τόσο περισσότερο βρίσκεται μέσα στον εαυτό του.

Τα πιο προφανή παραδείγματα είναι οι οργανισμοί. Ας πάρουμε τα ζώα: αντίθετα με τις πέτρες αποφεύγουν τον τραυματισμό, και θεραπεύονται όταν τους συμβεί – εκτός αν ο τραυματισμός είναι τόσο σοβαρός ώστε τελικά να καταστραφεί εντελώς το *conatus* τους. Γι αυτόν τον λόγο αποδίδουμε στα ζώα μια εξάρτηση από τον εαυτό τους και μια ατομικότητα που σπανίως αποδίδουμε στα άλογα πράγματα. Αυτό προκύπτει από τον τρόπο που τα περιγράφουμε. Μια πέτρα είναι ένας *λίθινος σβώλος*, μια λίμνη είναι *συγκέ-*

ντρωση νερού, ένας χιονάνθρωπος είναι ένας *σωρός* από χιόνι. Μια γάτα όμως μέχρι να πεθάνει είναι ένα «άτομο-γάτα» κι όχι ένας «σβώλος» γάτας κι όταν πια πεθάνει δεν είναι πλέον αυστηρά μια γάτα αλλά ένα κομμάτι σάρκας που ανήκε σε γάτα. Η ατομικότητα και η αυτοδυναμία της γάτας, καθώς επίσης και του ανθρώπου αποτελούν μέρος της φύσης τους, και το να διαιρούμε στα δύο μια γάτα είναι σαν να δημιουργούμε, όχι δύο μισά κομμάτια γάτας αλλά δύο ολόκληρα κομμάτια από κάτι άλλο. Η γάτα αγωνίζεται να διατηρηθεί σαν ένα *ενιαίο* πράγμα, και υπάρχει στον βαθμό που ο αγώνας αυτός, σύμφωνα με τον όρο του Σπινόζα, είναι *δεδομένος*. Επομένως σύμφωνα με τον Ορισμό 2 του Μέρους 2 το *conatus* ενός πράγματος είναι και η οντότητά του.

Μέρος 2, Ορισμός 2: 'Ότι προσιδιάζει στην οντότητα ενός πράγματος η οποία, όταν είναι δεδομένη, συνεπάγεται απαραίτητως την αναγνώριση του πράγματος, και η οποία όταν αφαιρείται, συνεπάγεται απαραίτητως την αφαίρεση του πράγματος· ή χωρίς το οποίο το πράγμα... δεν μπορεί ούτε να υπάρξει ούτε να γίνει αντιληπτό.

Ο αγώνας του σώματος είναι επίσης ένας αγώνας του νου. Σε πνευματικό επίπεδο, ο αγώνας αυτός δεν είναι τίποτε άλλο παρά αυτό που ονομάζουμε βούληση. Συχνά αναφερόμαστε τόσο στο σώμα όσο και στον νου για να περιγράψουμε το *conatus* ενός πλάσματος κι ύστερα μιλάμε για «όρεξη»: μερικές φορές

–ειδικά όταν περιγράφουμε ανθρώπους– θέλουμε να τονίσουμε το στοιχείο της συνείδησης που τους κάνει όχι μόνο να έχουν ορέξεις αλλά επίσης και να έχουν συναίσθηση των ορέξεων αυτών. Τότε είναι που χρησιμοποιούμε τον όρο «επιθυμία» η *cupitidas* (Μέρος 3, Πρόταση 9). Σε κάθε περίπτωση όμως, αναφερόμαστε στην ίδια πραγματικότητα: στο *conatus* που κάνει έναν οργανισμό να διαχωρισθεί από το περιβάλλον του με μια σταθερή και ενεργή αυτοδυναμία.

Υπάρχει κάποια αλήθεια στη θεώρηση αυτής της κατάστασης, γιατί αν κοιτάξουμε τον κόσμο με το ψυχρό μάτι της επιστήμης, θα ανακαλύψουμε ότι υπάρχουν πολύ λίγες αυθεντικές μονάδες. Υπό την επίδραση της επιστημονικής θεωρίας, τα πράγματα αναλύονται στα στοιχεία εξ'ων έχουν συντεθεί, τα οποία με τη σειρά τους αναλύονται σε μόρια και άτομα και στο τέλος σε ενέργεια που διανέμεται στον χώρο και στον χρόνο – την «κίνηση και την παύση» όπου βασίζεται η φυσική του Σπινόζα. Μόνο οι οργανισμοί φαίνεται να εισάγουν, στον κόσμο μας, κάποιες διαρκείς και σταθερές μορφές ατομικότητας εκ των οποίων μόνο εκείνοι που διαθέτουν συνειδητή ζωή και αυτογνωσία φαίνεται ότι υιοθετούν συμπεριφορές ανάλογες με εκείνες του Θεού. Δίνουμε ξεχωριστές ονομασίες στα πράγματα αυτά, μια ταυτότητα μέσα από τον χρόνο και μια αυτοδύναμη ύπαρξη. Κι όσο μεγαλύτερο είναι το *conatus*, τόσο περισσότερο μοιάζουν προς τον Θεό, αφού η δραστηριότητα μέσω της οποίας αγωνίζονται για να συντηρηθούν τα πιέζει να κατανοήσουν

και να αναλάβουν την ευθύνη της κατάστασής τους. Αυτή είναι η φύση μας και αυτή είναι η θέση μας μέσα στο πλαίσιο των πραγμάτων.

Βεβαίως, έχουμε την τάση να οδηγούμαστε σε σφάλματα, γιατί ο «ανθρώπινος νους, όποτε συλλαμβάνει κάτι φυσικό δεν αποκτά κατάλληλη γνώση του εαυτού του ούτε του σώματός του ούτε των εξωτερικών σωμάτων αλλά απλά και μόνο μια συγκεκριμένη και ακρωτηριασμένη γνώση αυτού» – Μέρος 2, Πρόταση 2. Πολλές από τις κανονικές μας πεποιθήσεις προέρχονται από αυτές τις συγκεκριμένες εικόνες. Έτσι, λοιπόν:

Μέρος 2, Πρόταση 35, σημείωση: Οι άνθρωποι σφάλλουν όταν πιστεύουν ότι έχουν ελεύθερη σκέψη. Και αυτή η άποψη εξαρτάται μόνο και μόνο από το γεγονός ότι έχουν συναίσθηση των πράξεών τους και ότι αγνοούν τις αιτίες από τις οποίες καθορίζονται. Κατά συνέπειαν, αυτή είναι η ιδέα της ελευθερίας, ότι δηλαδή δεν πρέπει να ξέρουν τις αιτίες των πράξεών τους. Γιατί, όταν λένε ότι οι άνθρωπινες πράξεις εξαρτώνται από τη βούληση, δεν έχουν ιδέα τι ακριβώς σημαίνει αυτό. Διότι κανένας δεν ξέρει τι είναι η βούληση και πώς κινεί το σώμα. Εκείνοι οι οποίοι υπερηφανεύονται για το αντίθετο και προσποιούνται ότι γνωρίζουν ποια είναι η κατοικία της ψυχής, προκαλούν είτε γέλιο είτε αποστροφή.

Σκληρά λόγια τα οποία δεν είναι δυνατόν να κάνουν συμπαθή τον Σπινόζα στους περισσότερους αναγνώστες του. Αναπόφευκτο αποτέλεσμα, όμως, της

θεωρίας που παρουσιάζεται στο Μέρος Ι, και ένα αποτέλεσμα που έκανε τον Σπινόζα να θεωρηθεί άκρως ηθικολόγος – ένας στοχαστής που προσπάθησε να ανακατασκευάσει την ηθική ζωή των ανθρώπων έτσι ώστε, η συνήθης άποψη περί ελευθερίας να μην παίζει κανέναν ρόλο σ' αυτήν. Μπορούμε να ρίξουμε μια γρήγορη ματιά σε ένα μέρος της οξυδερκούς λύσης που προτείνει. Η απόλυτη ελευθερία όπως καθορίζεται στο Μέρος Ι, Ορισμός 7, υπάρχει μόνον στον Θεό. Υπάρχει όμως μια άλλη, πιο σχετική έννοια της ελευθερίας, μια έννοια που εισάγεται από τη θεωρία του *conatus*. Αν και μόνο ο Θεός υπάρχει κατ' ανάγκην από την ίδια του τη φύση και όλα τα άλλα εξαρτώνται από αυτόν, με την έννοια ότι αποτελεί μια αιτία η οποία περιλαμβάνει τα πάντα, οι πεπερασμένες καταστάσεις μπορεί να περιέχουν τις αιτίες της δραστηριότητας και της εγκαρτέρησής τους σε έναν μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό μέσα τους. Αν και καθετί αιτιατό ανατρέχει πάντα στο θείο, η αλυσίδα που μας ενώνει μπορεί να είναι είτε εξωτερική, δρα δηλαδή σε εμάς από έξω, όπως οι αιτίες που επηρεάζουν μια πέτρα· είτε εσωτερική, δρώντας δηλαδή μέσα από εμάς, όπως για παράδειγμα οι μηχανισμοί της επιθυμίας. Και όσο μεγαλύτερο είναι το *conatus* τόσο περισσότερο η αλυσίδα προχωρεί βαθιά μέσα μας. Καθώς «μαζεύουμε» αυτές τις αλυσίδες μέσα μας και καθώς αποκτάμε συνείδηση της συνδετικής τους δύναμης, τις ξεφορτωνόμαστε κιόλας και αποκτούμε τη μοναδική ελευθερία την οποία θέλουμε ή θα έπρεπε να επιθυμούμε.

Για να κατανοήσουμε αυτήν τη μεγαλοφυή ιδέα πρέπει να επιστρέψουμε σύντομα στη θεωρία της γνώσης.

Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΑΤΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Όλες οι ιδέες υπάρχουν στον Θεό ως αλλαγές της σκέψης του. Μερικές ιδέες υπάρχουν και στο ανθρώπινο μυαλό. Κατά συνέπεια ο Σπινόζα λειοί ότι οι ιδέες μας υπάρχουν στον Θεό στον βαθμό που εκείνος αποτελεί τον ανθρώπινο νου. Αντίστροφα, αφού ο Θεός έχει τη ορθή γνώση για όλα, οι δικές μας ιδέες είναι ορθές στον βαθμό που το δικό μας πνεύμα αποτελεί μέρος της απείρου διανοίας του Θεού). Αυτό το *στον βαθμό που έχει να κάνει με το: όσο πιο ορθές είναι οι απόψεις μου τόσο περισσότερο πηγαίνω πέρα από την πεπερασμένη κατάσταση της θείας ουσίας της οποίας εγώ αποτελώ μία κατάσταση.*

Μόνο λεκτικά, όμως, μπορούμε να περιγράψουμε τον Θεό και τα γνωρίσματά του. Ο Θεός είναι αιώνιος κι αυτός σημαίνει (Μέρος 1, Ορισμός 8) ότι βρίσκεται πέρα από χρόνο και αλλαγές. Εξ ου και «συλλαμβάνουμε τα πράγματα με δύο τρόπους: είτε στον βαθμό που υπάρχουν σε σχέση με έναν συγκεκριμένο χρόνο και τόπο είτε στον βαθμό που τα συλλαμβάνουμε ως μέρος του Θεού και ως συνεπακόλουθα της αναγκαϊό-

τητας της Θείας φύσης» (Μέρος 5, Πρόταση 29, σημείωση). Για να περάσουμε από την ανθρώπινη στη θεία προοπτική πρέπει να περάσουμε από την έλλειψη χρόνου στον χρόνο και το αντίθετο. Παρ' όλο που οι αλλαγές του Θεού γίνονται αντιληπτές από εμάς ως «διαρκείς» και ως αλληλοδιαδεχόμενες η μία την άλλη, το γεγονός ότι η γνώση μας διαποτίζεται από την έννοια του χρόνου δείχνει ότι έχουμε δημιουργήσει εσφαλμένη εικόνα. Στον βαθμό που συλλαμβάνουμε ορθώς τα πράγματα, πιστεύουμε ότι απορρέουν από την αιώνια φύση του Θεού, μέσα από μια αλυσίδα λογικών επεξηγήσεων και κατά συνέπεια ελεύθεροι από την κυριαρχία του χρόνου έτσι όπως συμβαίνει στα μαθηματικά δεδομένα.

Επομένως «εναπόκειται στη φύση της λογικής να συλλαμβάνει τα πράγματα κάτω από κάποια έποψη της αιωνιότητας» (Μέρος 2, Πρόταση 44, πόρισμα 2). Ορθή αντίληψη του κόσμου είναι η αντίληψη «υπό το πρίσμα της αιωνιότητας» (*sub specie aeternitatis*): δηλαδή πώς ο Θεός βλέπει τον κόσμο (με τον οποίο είναι ταυτόσημος), και πώς τον βλέπουμε κι εμείς, *στον βαθμό που ο νους μας συμμετέχει στο όραμα του Θεού.*

Ο Σπινόζα υποστηρίζει ότι «ο ανθρώπινος νους έχει επαρκή γνώση της αιώνιας και άπειρης οντότητας του Θεού» (Μέρος 2, Πρόταση 47), διότι, τι άλλο είναι η *Ηθική* αν όχι μια απόδειξη της ικανότητάς μας να γνωρίσουμε τον Θεό όπως είναι στην ουσία και να ξέρουμε ότι, εκτός από τον Θεό δεν υπάρχει τίποτε άλ-